

Getuigen Verhalen

Dit deel van de website www.erfgoedvandeoorlog.nl biedt een handreiking aan degenen die een interviewproject willen starten en die hun werkwijze tijdens de rit kritisch willen evalueren. De informatie zal daarom toegespitst worden op de praktijk, te weten:

- het voorbereiden van interviews,
- het voeren van verschillende 'soorten' gesprekken over het oorlogs verleden en het filmen daarvan,
- enkele ethische, juridische en technische kwesties die met het oproepen, vastleggen en toegankelijk maken van persoonlijke herinneringen verbonden zijn.

Daar gaat nog een korte inleiding aan vooraf over de betekenis en plaats van mondelinge geschiedenis (Oral History) binnen het historisch onderzoek .

We maken hierbij gebruik van een groot aantal publicaties en websites die in binnen- en buitenland toegankelijk zijn. Naar relevante websites van dit moment wordt apart verwezen. [\[klik hier voor Bijlage A: relevante websites\]](#)

N.B.

We hebben ervoor gekozen de tekst te verduidelijken met korte fragmenten uit interviews, die worden geïntroduceerd met informatie over het boek of de documentaire waaruit het fragment afkomstig is, en waar mogelijk over de interviewer en geïnterviewde, de zendgemachtigde en het jaar waarin de documentaire voor het eerst werd vertoond. Deze fragmenten op zichzelf bieden geen inzicht in het verloop van het totale interview, noch in de verwerking ervan in de documentaires of publicaties.

Voorpagina met korte uitleg van de handleiding

1 'Getuigen verhalen': een korte inleiding	4
2 De voorbereiding van een Oral History project	6
a Wat wil ik weten en wat is er al over bekend?	6
b Wie ga ik interviewen?	7
c Hoe vind ik gesprekspartners?	8
d Hoe benader ik gesprekspartners?	8
e Kies ik voor een of voor meerdere gesprekspartners?	9
f Hoe selecteer ik gesprekspartners?	10
g Hoe selecteer ik interviewers?	10
h Waar vindt het interview plaats?	11
i Wat zijn de technische eisen die aan het interview worden gesteld?	12
3 De voorbereiding van het interview	13
a Wel of geen vragenlijst vooraf toesturen?	13
b Wel of geen voorgesprek?	13
c Wel of geen aanwezigheid van derden?	14
d Wel of geen schriftelijke overeenkomst?	15
e Een rode draad: het spiekbriefje	16
f Wat is er verder nog nodig voorafgaand aan de opname?	16
g Wat neem ik mee?	16
h Hoe begin ik de opname?	16
4 Het oproepen van persoonlijke herinneringen aan het verleden	18
a Goed luisteren en doorvragen	18
b Versteende verhalen en open confrontaties	19
c Verschuivende beeldvorming en uiteenlopende posities	21
• Van een 'foute' kant	21
• Van een 'goede' kant	23
• Aan de kant	24
• Van meerdere kanten	25
• Van overzee	25
5 De afronding van het interview	27
a Wel of geen kopie van de opname voor de geïnterviewde?	27
b Wel of geen bewerkt transcript voor de geïnterviewde?	27
c Hoe worden de opnamen bewaard en toegankelijk gemaakt?	27
Colofon	28

Overzicht van bijlagen

- A **Relevante websites**
- B **Themalijst en bijlage**
- C **Korte toelichtings- en benaderingsbrieven**
- D **Biografische notitie**
- E **Fragment uit Laatste Getuigen**
- F **Model contract tussen interviewer en geïnterviewde**
- G **Modelcontract tussen project en interviewer**
- H **Fragmenten uit De verdwenen mediene. Het Joodse leven in de provincie voor de Tweede Wereldoorlog**
- I **Fragment uit Heimat in Holland. Levensverhalen van Duitse dienstmeisjes**
- J **Fragment uit Slaven van crisis en oorlog**
- K **Fragment uit De verdwenen mediene. Het Joodse leven in de provincie voor de Tweede Wereldoorlog**
- L **Fragment uit Fout, getuigenissen van NSB'ers**
- M **Fragment uit Heimat in Holland. Levensverhalen van Duitse dienstmeisjes**
- N **Fragment uit Heimat in Holland. Levensverhalen van Duitse dienstmeisjes**
- O **Fragment uit Mussert**
- P **Fragment uit Schuldig geboren. Kinderen van nazi's**
- Q **Concept dankbrief**
- R **Interviewnotitie**

1 'Getuigen Verhalen': een korte inleiding

Het project 'Getuigen Verhalen' richt zich op de uiteenlopende herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in (of in relatie tot) Nederland en haar toenmalige gebieden overzee. Het gaat daarbij om het oproepen, uitdiepen en bewaren van historisch relevante informatie over een verleden, waar de geïnterviewden zelf aan deelnamen of waar ze getuigen van waren. Dat wordt ook wel *Oral History* of *Mondelinge Geschiedenis* genoemd.

De term Mondelinge Geschiedenis refereert aan:

- a een kwalitatief onderzoeksproject gebaseerd op het interviewen van personen of groepen personen, gericht op het doorgronden van gebeurtenissen en verhoudingen in het verleden en de subjectieve ervaring daarvan in het heden.
  - b een product: de audio(visuele) opname van de interactie tussen interviewer en geïnterviewde(n), in combinatie met aanvullende schriftelijke informatie over de context waarbinnen het interview plaats vond (wie, waar, wanneer, waarom) en over het resultaat (een meer of minder uitgebreid transcript).
- Tezamen vormen zij een nieuwe primaire bron voor verdergaand historisch onderzoek en voor de presentatie daarvan aan een geïnteresseerd publiek.

De plaats van Mondelinge Geschiedenis in het historisch (onderzoeks)veld:

De basisregels voor historische onderzoek kunnen zonder meer toegepast worden op de Mondelinge Geschiedenis. Elk onderzoek begint met een oriëntatie op bestaand materiaal en een heldere, goed afgebakende vraagstelling (waarover later meer). Daarnaast wordt Mondelinge Geschiedenis gekenmerkt door een aantal specifieke elementen. Waar veel historisch onderzoek zich baseert op bestaande bronnen (geschreven en gedrukte stukken of beeldmateriaal uit de betreffende periode), wordt in dit geval de bron gedurende het onderzoek gemaakt. De opstelling van de interviewer in de vorm van vragen en doorvragen, non-verbale stimulansen, dialoog, en zeker ook stiltes sturen in belangrijke mate wat de 'getuige' te berde brengt. De nieuwe primaire bron - het interview - is het resultaat van een creatief proces tussen de interviewer en de geïnterviewde.

Daar komt bij dat de verteller van vandaag niet dezelfde persoon is als degene die deelnam aan, of getuige was van de gebeurtenissen in het verleden. Niet alleen verdwijnen veel bijzonderheden uit het geheugen, ook de kijk op de toenmalige gebeurtenissen kan drastisch veranderen onder invloed van persoonlijke en maatschappelijke ontwikkelingen. Het heden klinkt door in de herinneringen van het verleden. Daarom wordt de herinnering ook wel een *'bewegende bron'* genoemd.

Op basis van deze kenmerken werd Mondelinge Geschiedenis lange tijd als 'subjectief' en 'onwetenschappelijk' gediskwalificeerd. Ten onrechte, want de onderzoeker heeft een informatievoorsprong van waaruit hij of zij de mondelinge

informatie kritisch kan wegen en de herinnering kan plaatsen in de context van de persoonlijke levensgeschiedenis en de maatschappelijke ontwikkelingen. Bovendien zijn we er ons tegenwoordig van bewust dat ook de 'onbeweeglijke', bewaard gebleven historische bronnen in hoge mate bepaald én begrensd zijn door wat de opstellers ervan relevant vonden om op te schrijven; en wat de bewaarplaatsen (archieven) vervolgens belangrijk genoeg vonden om te behouden of te vernietigen. Zodoende tonen archivalia evenzeer een beperkte – en daardoor specifieke of subjectieve - kijk op de werkelijkheid.

Mondelinge Geschiedenis richt zich niet alleen op het achterhalen van *historische feiten* (ook al kan het – in combinatie met bestaande bronnen - belangrijke feitelijke informatie bieden, bijvoorbeeld als het gaat om ongedocumenteerde, illegale activiteiten). Voorop staat de *beleving* en de *doorwerking* van het verleden in het heden. Persoonlijke herinneringen en verhalen komen tot stand in wisselwerking met publieke beelden van het (oorlogs)verleden, zoals die gepresenteerd worden tijdens herdenkingen, of in tentoonstellingen, (historische) romans, films, documentaires en artikelen in populaire media. Een goed interview legt de structuur bloot waarlangs een individu of een groep individuen – in dit geval wordt gesproken over een '**ervaringsgemeenschap**' – hun herinneringen aan een gedeeld (oorlogs)verleden vorm geven in aansluiting bij of juist in confrontatie met de publieke beeldvorming van dat verleden.

2 De voorbereiding van een *Oral History* project

Een project valt of staat bij een goede voorbereiding. Het is naïef te veronderstellen dat onderzoekers of interviewers ‘blanco’ een gesprek aangaan; zij hebben ideeën, verwachtingen en motieven om met mensen te praten over hun herinneringen aan het verleden. Deze ‘vooraannames’ moeten van te voren duidelijk onder woorden gebracht worden. Ook is het van belang om van te voren goed na te denken over een centrale vraag, die ten grondslag ligt aan het project. Dat voorkomt dat het project uiteenvalt in een aantal losse interviews. Een goede voorbereiding resulteert in een doordachte basis voor het project met een heldere vraagstelling en een afgebakende ervaringsgemeenschap en dus een overzichtelijk onderzoeksterrein. Onverwachte keuzes, die zich in de loop van het project voordoen, kunnen daaraan getoetst worden.

a Wat wil ik weten en wat is daarover al bekend?

Een antwoord op deze vragen maakt duidelijk waarom het interviewproject uitgevoerd moet worden en geeft richting aan de uitvoering ervan.

Zodra de onderzoekers globaal weten rond welk thema zij een interviewproject willen opstarten, wordt begonnen met een literatuur- en bronnenonderzoek. Er wordt een antwoord gezocht op de vraag welke literatuur en bronnen (in Nederland en daarbuiten) voorhanden zijn over het onderwerp. Afgezien van bibliothecaire zoeksystemen zoals www.Picarta.nl, zijn het *Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (www.niod.nl) en het landelijk kenniscentrum Vervolging, Oorlog en Geweld, *Cogis* (www.cogis.nl) aangewezen plekken om het (voor)onderzoek naar aspecten van het oorlogsverleden in (relatie tot) Nederland te starten. Ook de bibliotheken en collecties van het *Nationaal Archief* (www.nationaalarchief.nl), het *Instituut voor Nederlandse Geschiedenis* (www.inghist.nl), het *Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid* (www.beeldengeluid.nl), het *Instituut voor de Sociale Geschiedenis* (www.IISG.nl), het *Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging* (www.IIAV.nl), het *Nederlands Instituut voor Militaire Historie* (www.NIMH.nl) en *Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde* (www.KITLV.nl) kunnen relevante informatie leveren, waarbij de laatste zich vooral richt op Nederlands Indië, Indonesië, Suriname en de Antillen.

Daarnaast bevatten ook de regionale bibliotheken, archieven en oorlogs- en verzetsmusea het nodige materiaal op het terrein van het oorlogsverleden. Als over een specifieke thematiek *geen* literatuur en bronnen te vinden zijn, is er sprake van een lacune. Evengoed is het dan van belang dat de onderzoekers zich oriënteren op de ontwikkelingen in de periode en op de plaats(en) waar zij zich op willen richten. Als er *wel* literatuur en/of bronnen te vinden zijn, dan is het van belang na te gaan wat de onderzoekers daar aan kunnen toevoegen met een interviewproject. Dit alles wordt wel *de oriëntatie* genoemd.

De oriëntatie leidt tot een helder afgebakende *vraagstelling*, waarbij gelet wordt op het thema (op welke gebeurtenis, organisatie, groep of ontwikkeling richt ik mij?), de geografische plek(ken) (waar speelde het zich af?), de periode (wanneer?), de betrokkenen (wie vormen de 'ervaringsgemeenschap'?).

De vraagstelling geeft op zijn beurt aanleiding tot deelvragen en een *globale thema- of vragenlijst*. Zo'n lijst biedt een overzicht van onderwerpen die tijdens het gesprek aan bod kunnen komen. De thema's vloeien voort uit de bestudeerde literatuur en/of bronnen en hangen nauw samen met de vraagstelling.

In een bijlage kan specifiek aandacht besteed worden aan een chronologie van gebeurtenissen (data), (schuil)namen van betrokken personen, organisaties, (schuil)plaatsen of begrippen die van betekenis zijn voor de betreffende 'ervaringsgemeenschap'. [\[klik hier voor een voorbeeld: bijlage B – themalijst en bijlage\]](#) Deze globale vragenlijst zal later voor iedere geïnterviewde op zijn of haar specifieke ervaringen (op grond van persoonlijke informatie) nader toegespitst worden in een *persoonlijke vragenlijst*. Let wel: dit zijn hulpmiddelen bij *de voorbereiding* van het gesprek. Tijdens het gesprek kunnen dergelijke lijsten beter in de tas blijven! (waarover later meer).

b Wie ga ik interviewen?

Het zoeken, benaderen en selecteren van 'getuigen' is niet eenvoudig; zeker niet als het om het oorlogsverleden gaat. Omdat velen inmiddels niet meer in leven zijn, is 'de spoeling dun'. Het gaat bovendien om vaak pijnlijke ervaringen, waar niet iedereen met gemak over kan of wil spreken. Dat kan ertoe leiden dat onderzoekers geneigd zijn de grenzen van de 'ervaringsgemeenschap' op te rekken, waardoor de focus van het onderzoek zoek raakt. De criteria die men hanteert bij het zoeken en selecteren van geïnterviewden hangen direct samen met de vraagstelling.

Als men bijvoorbeeld de overlevingsstrategieën van 'gemengd' gehuwde joden in kamp Havelte wilt onderzoeken, dan vormen de lotgenoten en autoriteiten binnen dat kamp, al dan niet aangevuld met 'getuigen' die daar in de buurt woonden en bezoekende familieleden, een 'ervaringsgemeenschap'. Wil men echter meer inzicht krijgen in de overlevingsstrategieën van 'gemengd' gehuwde joden in Nederland, dan zijn de herinneringen van onder andere familieleden onmisbaar. Het kan ook voorkomen dat de onderzoeker kiest voor één 'getuige' met een fascinerend verhaal. Van daar uit kunnen eventueel bredere cirkels getrokken worden naar anderen die bij zijn of haar leven in oorlogstijd betrokken waren. Maar ook dan geldt dat van tevoren duidelijk moet zijn hoe en waarom deze geïnterviewden dat ene verhaal meer diepgang kunnen geven.

Bij het selecteren van de gesprekspartners kan gelet worden op eenheid of juist diversiteit op basis van bijvoorbeeld religie, sekse, nationale of etnische herkomst. Men moet zich daarbij wel realiseren dat er – in relatie tot herinneringen aan het verleden - geen sprake kan zijn van enige vorm van 'representativiteit'.

Degenen die bereid en in staat zijn deel te nemen aan een Oral History project vormen per definitie geen representatieve groep, omdat degenen die niet bereikt zijn, of die niet (meer) kunnen of willen deelnemen er buiten vallen. Er kan echter wel sprake zijn van *pluriformiteit*; van meerstemmigheid doordat de onderzoekers op zoek gaan naar een caleidoscoop van ervaringen die vanuit verschillende invalshoeken worden herinnerd. De keuze voor de gesprekspartners zal primair bepaald worden door de vraag welk verhaal de 'getuige' kan toevoegen aan de onderzochte thematiek en de wijze waarop de 'getuige' dat verhaal onder woorden kan brengen.

c Hoe vind ik potentiële gesprekspartners?

Er zijn vele wegen die naar Rome leiden.

Via de media: Voor het zoeken van 'getuigen' kan men gebruik maken van oproepen in locale, regionale en landelijke media, zoals radio, dag- en weekbladen, of bladen die zich richten op een specifieke doelgroep. Denk bv. aan *Nederlands Israëlich Weekblad* (NIW) of zgn. 'vrouwen'bladen, zoals *Libelle* of *Margriet*; of ook bladen van bepaalde organisaties, zoals het blad *Sta Vast* van oud militairen en oud verzetstrijders, het *Bulletin* van de werkgroep Herkenning van kinderen van NSBers en Moesson voor Indische Nederlanders.

Via Internet: Naast schriftelijke bladen kunnen uiteraard ook andere (locale) media benaderd worden, nog afgezien van de mogelijkheden die internet tegenwoordig biedt.

Via contactpersonen: Men kan daarnaast contactpersonen benaderen die via hun (vrijwilligers) werk geregeld in aanraking komen met mensen uit de beoogde 'ervaringsgemeenschap'. Te denken valt aan locale bejaardenhuizen, de (landelijke of regionale) Bond van Plattelandsvrouwen, het Joods Maatschappelijk Werk, oorlogs- en verzetsmusea etc.

Via de 'sneeuwbal'-methode: Er wordt vaak gebruik gemaakt van de zgn. sneeuwbalmethode. Wanneer men een of meerdere 'getuigen' heeft gevonden die willen meewerken, kunnen die vaak verder helpen bij het benaderen van anderen.

Bedenk wel dat de sneeuwbal-methode, evenals iedere andere weg waarlangs je getuigen benadert, leidt tot een meer of minder afgebakend netwerk van betrokkenen. Het beste is dus om meerdere wegen naast elkaar te bewandelen.

In alle gevallen moet vanaf het eerste contact duidelijk aangegeven worden met wie (naam onderzoeker of ander aanspreekpersoon, adres en eventueel telefoonnummer met specifieke tijden) de geïnteresseerde gesprekspartner of hun naasten contact kunnen opnemen.

d Hoe benader ik potentiële gesprekspartners?

Wanneer potentiële gesprekspartners of hun naasten positief reageren, of wanneer men via anderen hun naam en adres heeft doorgekregen, is het mogelijk eerst een korte brief te sturen met een toelichting op het onderzoeks-

project, over de instelling van waaruit het onderzoek plaatsvindt en de onderzoekers die het project uitvoeren. [\[klik hier voor een voorbeeld: bijlage C I en C](#)

[II- korte toelichtingsbrieven\]](#) Daarin kan men ook aankondigen dat er over enkele dagen telefonisch contact wordt opgenomen. Dat telefoongesprek is bedoeld om het onderzoeksproject nader toe te lichten en om bij voorbaat een indruk te krijgen van:

- de bereidheid van de beoogde gesprekspartner om aan het project deel te nemen,
- de betekenis van het persoonlijke verhaal voor het onderzoeksproject,
- de wijze waarop de gesprekspartner zijn of haar verhaal onder woorden brengt (is het vooral een droog en feitelijk relaas, of is het een beeldend verhaal; is de gesprekspartner in staat te reflecteren of niet; springt men van de hak of de tak of gaat het om een consistente verteller; is het iemand die goed articuleert of is de gesprekspartner moeilijk te verstaan),
- aanvullend materiaal zoals foto's of documenten in het bezit van de gesprekspartner,
- enkele feitelijke achtergrondgegevens van de gesprekspartner. Indien men overweegt een vragenlijst te gebruiken, kan men tijdens dit eerste contact vragen of respondenten (al dan niet met behulp van anderen) een vragenlijst zouden willen invullen. (over voors en tegens van een vragenlijst later meer).

Het is dus van belang aantekeningen te maken van dat eerste telefonische contact: een eerste *biografische notitie* [\[klik hier voor voorbeeld: bijlage D\]](#) met het oog op de latere keuze voor wie men daadwerkelijk gaat interviewen.

e Kies ik voor een of voor meerdere gesprekspartners?

In de praktijk van de mondelinge geschiedenis wordt over het algemeen één gesprekspartner tegelijk geïnterviewd. Ook als het om echtparen, familieleden, buurtbewoners of een beperkt aantal 'getuigen' van een bepaalde gebeurtenis gaat, verdient het aanbeveling eerst alle ruimte te creëren voor hun eigen persoonlijke herinneringen. Daarmee krijgt de onderzoeker zicht op de verschillende ervaringen en visies die er de ronde doen. Daarnaast kan men overwegen naast deze gesprekken van één op één, ook met twee of meerdere gesprekspartner uit de 'ervaringsgemeenschap' een gezamenlijk gesprek te voeren. Groepsinterviews vereisen zowel organisatorisch als inhoudelijk meer voorbereiding dan individuele interviews. De positie van de interviewer (evenals van de camera- en geluidsmensen) tijdens het groepsgesprek is meer complex. Een reëel gevaar is dat de gesprekspartners verzanden in een losse babbel waar iedereen door elkaar praat; of dat een van de deelnemers een dominante positie inneemt waardoor anderen hun mond houden. Dit risico is groter als deelnemers met ongelijke status voor het groepsgesprek zijn uitgenodigd, zoals militairen met verschillende rangen, notabelen en 'gewone' dorpsbewoners of mannen en vrouwen. De interviewer zal niet alleen vragen moeten formuleren, maar tegelijkertijd moeten optreden als moderator die het gesprek in goede banen leidt, waar nodig afkapt en zorgt dat alle aanwezigen aan het woord kunnen

komen. De technici krijgen te maken met wisselende camerastandpunten en geluidsbronnen. Dat neemt niet weg dat interviews met meerdere gesprekspartners tot verrassende resultaten kunnen leiden. Groepsinterviews (ook als het slechts om twee of drie mensen gaat) kennen hun eigen dynamiek, wanneer individuen reageren op het commentaar en de observaties van anderen. Het kan ertoe leiden dat nieuwe details of overwegingen ter tafel komen, dat uitspraken van de een gecorrigeerd worden door de ander, of dat verschillende visies duidelijker gearticuleerd worden. Een voorbeeld hiervan biedt het interview van [\[klik hier voor een voorbeeld uit de documentaire De laatste getuigen bijlage E\]](#) ■■■■■

f Hoe selecteer ik gesprekspartners?

De resultaten van het project zijn sterk afhankelijk van de keuze voor een gesprekspartner. Neem dus de tijd om zorgvuldige afwegingen te maken. Overwegingen daarbij zijn:

- het aantal 'getuigen' dat bereid en in staat is deel te nemen aan het project,
- de uiteenlopende perspectieven waarmee zij terugkijken op de historische gebeurtenissen of ontwikkelingen waar het onderzoek zich op richt,
- de wijze waarop zij hun verhaal onder woorden kunnen brengen. Meer gesprekspartners betekent geenszins dat het resultaat 'beter' of 'vollediger' zal zijn; het gaat er vooral om of en hoe zij hun verhaal/ herinneringen over het voetlicht kunnen brengen,
- de beschikbare tijd en middelen (maximaal aantal interviews).

g Hoe selecteer ik interviewers?

Niet alleen de keuze van de gesprekspartners is cruciaal, maar ook van de interviewers. De resultaten worden immers bepaald door de interactie tussen hen beiden. Aandachtspunten daarbij zijn:

- de kennis, ervaring en beschikbare tijd van de potentiële interview(st)er staat voorop, evenals de bereidheid om de vanuit VWS georganiseerde interviewcursus te volgen als dat gewenst zou zijn
- de capaciteit om daadwerkelijk te kunnen *luisteren*. Het kan niet vaak genoeg benadrukt worden: goed kunnen luisteren is een kunst, die ook het nodige improvisatietalent vereist. Hier komen we in hoofdstuk 3 nog op terug.
- de mate waarin de interviewer in staat is te balanceren tussen afstand en betrokkenheid. Oprechte belangstelling in de gesprekspartner gaat veelal gepaard met betrokkenheid, maar de interviewer moet zich hoeden voor *overidentificatie*. Er is een zekere mate van kritische distantie nodig om door te kunnen vragen.
- *een overweging* kan zijn om voor een bepaalde ervaringsgemeenschap (bijvoorbeeld vrouwen in de Japanse kampen, mannelijke homoseksuelen) de voorkeur te geven aan een mannelijke of vrouwelijke interviewer. Om dezelfde reden kan men overwegen met meerdere interviewers te werken.

- in aansluiting op het bovenstaande moeten de interviewer(s) bereid zijn voorafgaand aan de start van het project na te denken over zijn of haar eigen betrokkenheid bij de ervaringsgemeenschap en de voor- en nadelen die dat met zich mee kan brengen. Het is beslist niet zo dat vrouwen die in de kampen hebben gezeten per definitie beter door vrouwen geïnterviewd kunnen worden, maar bepaalde aspecten kunnen 'onder vrouwen' (vanwege *overdracht en wederzijdse identificaties*) misschien makkelijker of juist minder makkelijk ter sprake komen. Iets soortgelijks geldt voor bijvoorbeeld joodse interviewers en joodse gesprekspartners, of interviewers die als kind in een communistische familie zijn grootgebracht en hun communistische gesprekspartners. Vertrouwdheid met een bepaalde ervaringsgemeenschap kan het gesprek vergemakkelijken, maar tegelijkertijd kan dezelfde vertrouwdheid voorkomen dat men doorvraagt. Bovendien kan de vertrouwdheid met de heersende taboes binnen een bepaalde ervaringsgemeenschap ook belemmerend werken op een onbevangen gesprek. Daarom is een kritische reflectie van de interviewer op zijn of haar relatie tot de ervaringsgemeenschap van belang.
- Interviewers moeten zich niet alleen bezinnen op hun positie ten opzichte van de ervaringsgemeenschap, maar ook op de door hen ontwikkelde vaardigheden. Historici, antropologen, therapeuten, radio- en schrijvende journalisten, psychotherapeuten hebben allen hun specifieke vaardigheden. Zo kunnen journalisten meer gericht zijn op *soundbytes*, terwijl therapeuten zich meer voor de psychische processen interesseren. Antropologen zouden minder gespitst kunnen zijn op verankering in de tijd, terwijl historici misschien voorbij gaan aan de onderlinge omgangsvormen. Het is van belang dat interviewers nadenken over en geattendeerd worden op hun eigen *bias*.
- Daarom moeten interviewers bereid en in staat zijn tijdens de loop van het project hun eigen rol bij de verkregen resultaten kritisch te blijven evalueren.

h Waar vindt het interview plaats?

In de regel vindt het eerste gesprek bij de geïnterviewde thuis plaats. Afhankelijk van de thematiek en vraagstelling kan men ervoor opteren in een later stadium samen met de gesprekspartner 'op locatie' te gaan kijken en daar het gesprek voort te zetten. Een bezoek aan de plek(ken) waar de betreffende geschiedenis zich heeft afgespeeld kan aanleiding geven tot nieuwe vragen. De aanwezigheid ter plekke kan bij de gesprekspartner ook nieuwe herinneringen oproepen. Daarnaast kan een bezoek aan de plek(ken) relevant beeldmateriaal opleveren. Een dergelijke excursie vereist wel een zorgvuldige voorbereiding van het interview/opnameteam. Indien een groepsgesprek met een beperkt aantal mensen plaats vindt, kan dat – indien gewenst - eventueel bij een van de gesprekspartners thuis plaatsvinden. Overleg in dat geval met de gastheer of – vrouw of er assistentie verleend kan worden bij de catering. Bij grotere groepen moet er sowieso een geschikte ruimte en eventueel vervoer georganiseerd worden.

i Wat zijn de technische eisen die aan het interview worden gesteld?

Het project Getuigen Verhalen gaat uit van een aantal technische voorwaarden waaraan de opnames van de interviews moeten voldoen (zie de bijlage 'Minimale technische eisen' van het subsidiekader Getuigen Verhalen).

Daarnaast raden wij aan om de opnames van de gesprekken met individuele 'getuigen' in close-up vanuit een statisch camerastandpunt op te nemen.

Om er voor te zorgen dat de gesprekspartners in de camera kijken en zodoende de kijkers als het ware toespreken, zijn er een aantal technieken beschikbaar.

De interviewer kan vlak onder of naast de lens plaatsnemen. Men kan ook gebruik maken van een one-way-mirror waarachter de camera zich bevindt.

Dit geldt uiteraard niet voor de eventuele opnames van groepsgesprekken of voor het filmen op locatie.

3 De voorbereiding van het interview

Ieder interview begint met het inlezen: ga als interviewer op zoek naar informatie die meer inzicht geeft in het thema van je onderzoek (zie onder 2a) en de levensgeschiedenis van de gesprekspartner. Alleen dan kan de interviewer de 'getuige' goed volgen, doorvragen en richting geven aan het gesprek. Bedenk dat gedurende het onderzoeksproces de kennis over het thema wordt uitgebreid: niet alleen door de extra kennis en inzichten die ieder nieuw gesprek met zich meebrengt, maar ook omdat uitspraken aanleiding geven tot nader onderzoek en nieuwe vragen. Daarom is het van belang de gevoerde gesprekken uit te werken en te evalueren voordat men aan een volgend gesprek of een volgende reeks gesprekken begint. Bovendien is het belangrijk om de mogelijkheid open te houden voor vervolgesprekken. Uiteindelijk moet die voorkennis ertoe leiden dat de interviewer zich een beeld vormt van wat er tijdens het gesprek ter sprake zou moeten komen, en zich tegelijkertijd vrij voelt om te kunnen improviseren op basis van wat de gesprekspartner te berde brengt.

a Wel of geen vragenlijst vooraf toesturen?

Er valt veel te zeggen voor het toesturen van een persoonlijke vragenlijst vooraf (met bijgevoegde, gefrankeerde antwoordenvolp). Op basis van de antwoorden krijgt de interviewer van tevoren een indruk van de levensgeschiedenis van de gesprekspartner. Aan de hand daarvan kan het interview beter worden voorbereid. Hier valt tegenin te brengen dat sommige gesprekspartners daardoor afgeschrikt kunnen worden, waarbij het gedwongen invullen van persoonsgegevens tijdens of na de oorlog een rol kan spelen. Probeer te peilen hoe dat ligt tijdens het eerste telefonisch contact, suggereer eventueel dat anderen (kinderen, vrienden) bij het beantwoorden van de vragen behulpzaam kunnen zijn en maak duidelijk dat het gesprek ook zonder die voorafgaande schriftelijke informatie kan plaatsvinden. In dat geval is het van belang aan het begin van het gesprek nog enige basisgegevens te noteren ter aanvulling op de *biografische notitie* die tijdens het eerste telefonisch contact is gemaakt (zie onder 2d).

b Wel of geen voorgesprek?

Wanneer het gaat om audiovisuele opnames kan een voorgesprek zinvol zijn, al moeten we ervoor waken dat de eigenlijke opnames door een te uitgebreid voorgesprek worden 'platgeslagen'. Dan is de geïnterviewde geneigd het verhaal bekend te veronderstellen of te zeggen: 'zoals ik al heb verteld...'. Voor de interviewer dreigt het risico dat hij of zij op grond van het voorgesprek te sterk gaat sturen. Bijvoorbeeld door, als het gaat over de terugkeer uit de arbeidsinzet in Duitsland, te vragen: 'U verwachtte dus een hartelijk welkom thuis, maar wat gebeurde er...?'

Voor de geïnterviewde is het prettig wanneer de eerste kennismaking niet belast wordt door technische toeters en bellen. In alle rust kan nogmaals worden toegelicht wat de bedoeling is, waarbij men nog kan open laten of er daadwerkelijk opnames gemaakt zullen worden. Laat bij die gelegenheid ook informatiemateriaal achter over het project en betrokken instellingen, zodat de respondenten later nog eens kunnen nalezen wat de bedoeling is en die informatie met anderen kunnen bespreken.

De interviewer (of een betrokkene bij het project) kan zich alvast een indruk vormen van de gesprekspartner en wat hij of zij over het onderzoeksthema te berde kan brengen, evenals van de aanvullende informatie (aanwezige foto-albums, foto's en documenten) en de omgeving waarin het gesprek plaats zal vinden. Kijk goed om je heen in hoeverre in de huiselijke omgeving of in de kledij attributen zijn die verwijzen naar het thema van het onderzoek. Hiervan worden direct na het gesprek aantekeningen gemaakt in aanvulling op de biografische notitie (zie 2d, bijlage D).

Op basis van de voorafgaande informatie kan definitief besloten worden tot een opname en kunnen interviewers en camera-/geluidsmensen de opnames zowel technisch als inhoudelijk goed voorbereiden. Bovendien kunnen tijdens of in aansluiting op dit voorgesprek praktische afspraken gemaakt worden over bijvoorbeeld de afwezigheid van overige huisgenoten, het uitzetten van telefoons, het eventueel stilzetten van luidruchtige pendules of andere 'stoorzenders' (al is het zeker niet nodig of wenselijk alle omgevingsgeluiden uit te sluiten). Tenslotte biedt het voorgesprek de gelegenheid om de overdracht van de informatie te bespreken en schriftelijk vast te leggen in een contract, of om het contract achter te laten zodat de gesprekspartners dat nog eens rustig kunnen doorlezen en eventueel met anderen bespreken. (later volgt meer over het contract)

Mocht men besluiten geen voorgesprekken te voeren, dan is het raadzaam in ieder geval voorafgaand aan de opname een brief te schrijven waarin nogmaals duidelijk wordt verwoord wat de bedoeling is van het interview, wie daarbij aanwezig zullen zijn en hoe het interview past binnen de context van het gehele project.

c Wel of geen aanwezigheid van derden?

De aanwezigheid van derden (partners, familieleden, vriend(in)en, burens) tijdens de eerste opname is veelal ongewenst. De gesprekspartner kan (onwillekeurig) geneigd zijn het verhaal af te stemmen op hun aanwezigheid. Het gebeurt nogal eens dat er bevestiging wordt gezocht bij de andere aanwezigen; soms kan dat ertoe leiden dat zij het gesprek overnemen. Maak daarom vooraf goed duidelijk dat de opnames plaats vinden buiten de aanwezigheid van derden. Mocht de geïnterviewde toch aandringen op de aanwezigheid van een vertrouwenspersoon, maak dan afspraken met deze 'derde' over diens ondergeschikte rol tijdens de opname.

Wanneer het project zich richt op leden van één gezin of op mensen (echtparen, vrienden, kinderen) die samenwonen, dan is het sterk aan te bevelen de betrokkenen eerst ieder apart te interviewen en pas in tweede instantie een gezamenlijk gesprek op te nemen. Over interviews met twee of meer gesprekspartners later meer.

d Wel of geen schriftelijke overeenkomst?

Het verdient aanbeveling om met de gesprekspartners die deelnemen aan een onderzoeksproject een schriftelijke overeenkomst af te sluiten. Voor dit specifieke project 'Getuigen Verhalen' is een dergelijke overeenkomst een vereiste. Dat is in het gezamenlijk belang van de interviewer en de geïnterviewde, omdat de privacyregels steeds scherper worden. Zonder contract bestaat de kans dat de opnamen in de toekomst misschien niet meer gebruikt kunnen worden.

Dan zouden de mensen voor niets hun verhaal verteld hebben.

Een interview is onderhevig aan auteursrechten. De geïnterviewden hebben rechten over wat zij gezegd hebben. Een contract regelt de voorwaarden waar-

onder de onderzoeker of anderen gebruik kunnen maken van het interview-

materiaal. Geeft de geïnterviewde toestemming om zijn of haar verhaal te

gebruiken in een tentoonstelling, een documentaire of een TV uitzending?

Zijn er bezwaren tegen de mogelijkheid dat een fragment van het interview op

een website te zien en/of te horen zal zijn? Wil de geïnterviewde vooraf inzage in

het eindresultaat? [\[Klik hier voor een modelcontract: bijlage F.\]](#) Overigens is het

ook van belang dat er een contract wordt afgesloten tussen de projectaanvrager

en de interviewers, omdat een deel van de auteursrechten ook bij de interviewer

liggen. [\[Klik hier voor een modelcontract: Bijlage G.\]](#)

Let wel:

- Toestemming voor een interview betekent nog geen toestemming voor de publicatie of vertoning van (fragmenten) van het interview.
- Alleen als een geïnterviewde niet meer in staat zou zijn een schriftelijk contract af te sluiten (en er geen gemachtigde namens de geïnterviewde kan optreden), biedt een *mondelijke overeenkomst* uitkomst. Die moet dan wel duidelijk zijn vastgelegd aan het begin of eind van het interview.
- Het is ook mogelijk dat een geïnterviewde bepaalde passages (tijdelijk) onder embargo wil plaatsen. Dat moet dan ook duidelijk omschreven worden.
- Indien de geïnterviewde (gedurende een bepaalde tijd) onherkenbaar wil blijven, dan dient men anonimiteit in de publicaties, uitzending of expositie te waarborgen.
- De gewenste privacy van de gesprekspartners gaat boven de eigen onderzoeks doelstellingen.

e Een rode draad: het 'spiekbriefje'

Bestudeer daags voor het gesprek nog eens zorgvuldig

- de themalijst,
- de op de gesprekspartner(s) toegespitste vragenlijst,
- de biografische notitie over de gesprekspartner(s),
- eventueel biografische notities van betrokkenen bij het oorlogsverleden van de geïnterviewde,
- een kaart en/of plattegrond waar gebeurtenissen zich hebben afgespeeld.

Construeer op grond daarvan een *rode draad* (chronologisch of thematisch) waarlangs je het gesprek richting kunt geven. Leg dit vast in een 'spiekbriefje' van maximaal 1 A4 met (sub)thema's die beslist aan de orde moeten komen.

f Wat is er verder nog nodig voorafgaand aan de opname?

- Neem telefonisch contact op met de gesprekspartner(s) om na te gaan of de (tijd van de) afspraak nog steeds goed uitkomt, of er geen onverwachte gebeurtenissen of ongemakken tussendoor zijn gekomen en of het adres klopt,
- Controleer de benodigde apparatuur,
- Bedenk wat je aan wilt trekken. Zonder dat daar regels voor te geven zijn, is het geen overbodige luxe enige zorg aan het uiterlijk te besteden.

g Wat neem ik mee?

- de opnameapparatuur,
- een contract (ook als dat al eerder is achtergelaten),
- eventueel biografische notitie ter aanvulling,
- eventueel fotomateriaal of documenten (kopieën krantenknipsels, illegale bladen, verordeningen) die het geheugen van de gesprekspartner kunnen stimuleren,
- spiekbriefje met (sub)thema's,
- een bloemetje of iets lekkers voor de gastvrije gesprekspartner,
- informatie over het project en gegevens (visitekaartje) van de interviewer (ook als dat al eerder is toegestuurd of achtergelaten).

h Hoe begin ik de opname?

Neem bij binnenkomst de tijd voor de onderlinge kennismaking, zeker als niet iedereen elkaar tijdens het voorgesprek al heeft ontmoet. Geef – al dan niet bij een eerste kop koffie of thee - een (herhaalde) uitleg van de gang van zaken. Terwijl de technici de apparatuur gereed maken kunnen er eventueel nog enkele praktische zaken geregeld worden, zoals de ondertekening van het contract. Leg een 'spiekbriefje' gereed en *begin de opname van het interview met een introductie van de interviewer, de geïnterviewde, de dag waarop het gesprek plaats vindt, de plaats waar de opname plaats vindt en een verwijzing naar het betreffende project*. Daarmee is de context van het gesprek vastgelegd. (Na afloop van het gesprek wordt dat ook nog eens schriftelijk vastgelegd in een zgn. *interviewnotitie*, zie onder 5c)

Een simpel en geruststellend begin is om aan te sluiten bij de biografische gegevens die al eerder of even tevoren genoteerd zijn. Dat geeft de mogelijkheid de chronologie van het persoonlijke levensverhaal te volgen. Dat biedt de interviewer ook enig houvast om op een vanzelfsprekende wijze de voorgeschiedenis te bespreken die de aanloop vormt tot de oorlogstijd.

4 Het oproepen van persoonlijke herinneringen aan het verleden

Een interview is het resultaat van de interactie tussen de interviewer en de gesprekspartner. Daarom is het van belang dat de interviewers zich goed voorbereiden, terwijl zij er tegelijkertijd voor moeten waken dat zij de gesprekspartners op grond van hun voorkennis gaan corrigeren. In plaats daarvan is het van belang door te vragen om te achterhalen waarom de geïnterviewde zich de gebeurtenissen op die (en niet op een andere) manier herinnert. Dankzij een goede voorbereiding kan de interviewer zich vrij voelen om te improviseren en kan er een 'vloeiend' gesprek ontstaan, waarbij direct op elkaar wordt gereageerd. Een geslaagd interview kent dan ook geen van te voren vastgesteld, rechtlijnig verloop. In tegendeel: een goede interviewer heeft wel een idee van wat er in het gesprek aan de orde zou moeten komen, maar biedt voldoende ruimte voor uitwijdingen in diverse richtingen, voor onverwachte verrassingen en voor diverse emoties. De herinneringen en de associaties van de gesprekspartner staan centraal en bepalen de loop van het gesprek.

a Goed luisteren en doorvragen

Open vragen, die niet met een simpel 'ja' of 'nee' te beantwoorden zijn, zijn van groot belang om het gesprek op gang te helpen en te houden. Anders dreigt het gesprek zich te beperken tot een vraag-en-antwoordspel. Dat kan ook gebeuren wanneer de interviewer vasthoudt aan een van te voren uitgestippelde opzet van het gesprek. Om dat te voorkomen worden de vragenlijsten, biografische notities etc. tijdens het eigenlijke gesprek ter zijde geschoven. Alleen het 'spiekbriefje' kan eventueel binnen oogbereik blijven. Je moet voor alles vrij zijn om oogcontact te houden en om geconcentreerd te kunnen *luisteren* naar de gesprekspartner. Het gaat vooral om oprechte nieuwsgierigheid naar het verhaal dat de gesprekspartner te vertellen heeft. Om daar direct op te kunnen reageren moet je je niet gebonden voelen aan een reeks vooraf opgestelde vragen. [\[klik hier voor een voorbeeld uit de documentaire De verdwenen mediene Bijlage H\]](#)

Door goed te luisteren kan de interviewer het gesprek wel sturen: door de gesprekspartner op gang te helpen en waar nodig terugbegeleiden van een zijpad naar de hoofdlijn, en ook door verder te vragen. Tijdens het gesprek moet de interviewer er altijd op gespist blijven dat datgene waarover wordt verteld zo concreet mogelijk wordt, zodat de (latere) toehoorders zich een beeld kunnen vormen van de situatie en een goed begrip kunnen krijgen van de ervaren emoties. [\[klik hier voor een voorbeeld uit de documentaire Heimat in Holland Bijlage I\]](#)

Van belang is dat de interviewer voldoende ruimte laat voor *stiltes*. Geef de gesprekspartner de tijd om tijdens het gesprek te kunnen nadenken, afwegingen te kunnen maken en emoties te kunnen (her)beleven. Voorkom dat je het antwoord zelf invult. [\[klik hier voor een voorbeeld uit de documentaire Slaven van crisis en oorlog Bijlage J\]](#)

Dat betekent dat de interviewer zich weliswaar *betrokken* toont, maar tegelijkertijd *enige afstand* bewaart. Wees niet bang voor aarzelingen en ga op die momenten niet onmiddellijk helpen de gaten in het geheugen te vullen. Wacht eerst even rustig af of er alsnog iets kan komen. Hetzelfde geldt voor heftige emoties zoals woede, vertwijfeling of verdriet. Voorkom dat je die woede gaat afzwakken of bij verdriet gaat troosten. Hoor het aan, neem er de tijd voor en wacht het moment af waarop het gesprek kan worden voortgezet. [\[klik hier voor een voorbeeld uit de documentaire De verdwenen mediene. Bijlage K\]](#)

Let op stemgeluid en articulatie. Zeker als de gesprekspartners op leeftijd zijn kan hun gehoor verzwakt zijn. Let ook op woordkeuze en blijf alert of de gesprekspartner de vraag goed heeft begrepen. Andersom moeten de interviewers ook alert blijven of zij zelf de namen en begrippen die genoemd worden en de antwoorden als geheel goed verstaan en doorgronden. Eventueel kan je de gesprekspartner ook vragen om namen te spellen of op te schrijven, als zij dat niet al in reactie op een vragenlijst hebben gedaan.

b Versteende verhalen en open confrontaties

Afhankelijk van het thema van het onderzoek, de vraagstelling en de gesprekspartner(s) die hun medewerking hebben toegezegd, kunnen persoonlijke herinneringen aan de oorlogstijd op uiteenlopende manieren worden opgeroepen. Behalve goed luisteren bestaan er geen vuistregels. Wel moet je je realiseren dat wanneer geïnterviewden gewend zijn over hun oorlogsverleden te spreken hun verhalen op den duur een *'vaste vorm'* hebben aangenomen. Dat geldt met name voor het interviewen van degenen die vanwege hun positie in het verzet, als onderduikers of gevangenen hun verhaal al meerdere malen hebben verteld. Maar ook onder overtuigde nationaalsocialisten, of anderen die zich eerder voor hun oorlogsverleden hebben moeten verantwoorden kan men dergelijke *versteende verhalen* aantreffen. Als men besluit deze *'getuigen'* nogmaals aan het woord te laten, dan is het de taak van de interviewer aan die vaste vorm te ontsnappen door een nieuwe invalshoek te kiezen of door onverwachte vragen te stellen. De documentaire *Fout, getuigenissen van NSB'ers*, waarin voormannen en aanhangers van de NSB worden geïnterviewd, biedt wat dat betreft ook interessant materiaal om de rol van de interviewer te bestuderen en na te gaan op welk moment en met welke interventies hij het *'versteende'* verhaal van de gesprekspartners probeert te doorbreken. Bijvoorbeeld door de simpele vraag te stellen: 'Heeft u nu nooit eens had gedacht 'Nu moet ik wegwezen' [\[klik hier voor een voorbeeld uit de documentaire Fout. Bijlage L\]](#)

Voor degenen die niet gewend zijn over hun oorlogsverleden te spreken zal de interviewer juist behulpzaam moeten zijn bij het zoeken naar een vorm waarin zij hun ervaringen en de herinneringen daaraan een plaats kunnen geven. Zo konden er aan het begin van de 21ste eeuw een aantal publicaties verschijnen over de ervaringen van Nederlandse vrouwen die relaties onderhielden met Duitse militairen.

Er wordt wel gezegd dat de interviewer bij het oproepen van persoonlijke herinneringen aan het verleden niet mag *confronteren*. Het is zeker niet zinvol wanneer de interviewer zijn of haar gesprekspartner gaat tegenspreken of de les gaat lezen over dat het 'in werkelijkheid' heel anders geweest zou zijn. Dat is weinig bevorderlijk voor het zelfvertrouwen van de geïnterviewde en voor de interactie tussen de gesprekspartners – en dus voor het verdere verloop van het gesprek. Het is echter wel zinvol na te gaan waarom de geïnterviewde zich bepaalde situaties of ontwikkelingen anders herinnert dan op grond van documenten en/of gesprekken met anderen (zonder namen te noemen) naar voren is gekomen.

Ook kan het gebeuren dat de geïnterviewde zich dezelfde situatie of ontwikkelingen tijdens een tweede of derde gesprek anders herinnert dan in het eerste gesprek of in antwoord op de schriftelijke vragen. Dat hangt vaak samen met gebeurtenissen of ontmoetingen die in de tussentijd hebben plaats gevonden, hetzij op korte termijn dan wel op lange termijn. De manier waarop *het heden de herinneringen aan het eigen oorlogsverleden kleurt*, is inzichtelijk gemaakt door de Spaanse schrijver Jorge Semprun (1923) die tot drie keer toe zijn kamp-ervaringen aan het papier toevertrouwde: de eerste keer (*De grote reis*, 1963) toen hij nog een overtuigd communist was, de tweede keer (*Een mooie zondag*, 1980) nadat hij afstand had genomen van het communisme, en nog een derde keer in 1994 (*Schrijven of leven*). Semprun is als schrijver in staat zelf op de verschuivingen over de lange termijn te reflecteren. Vaker zullen de gesprekspartners zich niet bewust zijn van eventuele verschuivingen in hun herinneringen – en moet de interviewer daar alert op zijn en proberen ze in het voorkomende geval bespreekbaar maken.

Het kan ook verhelderend zijn om de gesprekspartner te confronteren met andersoortige reacties op eenzelfde soort situatie. Zo waren er bijvoorbeeld vrouwen, die voor de oorlog vanuit Duitsland naar Nederland waren gekomen en hier tijdens de oorlog actief deelnamen aan het verzet, terwijl het voor anderen ondenkbaar was om tegen hun voormalige landgenoten in het geweer te komen. [\[klik hier voor een voorbeeld uit de documentaire Heimat in Holland Bijlage M\]](#) Doorvragen op *kritieke keuzes* kan evengoed confronterend zijn, maar afhankelijk van de toon hoeft dat niet als zodanig te worden ervaren door de gesprekspartner. Dan kan ook duidelijk worden dat wat voor de interviewer als kritieke keuze wordt gezien, voor de gesprekspartner als een vanzelfsprekendheid wordt ervaren. [\[klik hier voor een voorbeeld uit de documentaire Heimat in Holland Bijlage N\]](#) Dit voorbeeld toont bovendien het belang van documenten en fotomateriaal bij het oproepen van persoonlijke herinneringen aan het verleden. Belangrijk is dat interviewers te alle tijden nieuwsgierig blijven en vasthouden aan hun 'vragende' rol. Zij moeten vooral zien de voorkomen dat ze zelf in een 'vertellende' rol verzeild raken.

c Verschuivende beeldvorming en uiteenlopende posities

Afhankelijk van het thema en de vraagstelling van het onderzoek, de positie van de geïnterviewde in de naoorlogse samenleving, en de relatie tussen de interviewer en de geïnterviewde zullen de gestelde vragen meer of minder confronterend (kunnen) zijn. Dat hangt ook nauw samen met de publieke beeldvorming (of *collectieve herinnering*) over de oorlogsgeschiedenis en de mate waarin de ervaringen en verhalen van de geïnterviewden binnen dat beeld passen of daar juist buiten vallen.

Lange tijd werd het oorlogsverleden benaderd vanuit een 'goed-of-fout' perspectief, waarbij de aandacht vooral naar de 'goede' kant uitging: de goede Nederlanders die zich verzet hadden tegen de Duitse vijand. Later kwam er meer aandacht voor de verschrikkingen van de nationaalsocialistische vervolgingspolitiek en de slachtoffers daarvan zoals Joden, Roma en Sinti, Jehova's Getuigen, geestelijk gehandicapten, en homoseksuelen. Maar nog altijd bleef de tweedeling tussen goed en fout gehandhaafd. Nog weer later drong het besef door dat ook de ervaringen van velen, die op enig moment – hetzij met volle overtuiging, dan wel tegen hun zin of zonder daar bij stil te staan - hadden samengewerkt met de nationaalsocialistische autoriteiten, tot de Nederlandse oorlogsgeschiedenis behoorden. Bovendien werd duidelijk dat de wisselende posities en ervaringen van het gros van de bevolking niet in een 'goed-fout' schema pasten. Dat gold evenzeer voor degenen die de oorlog buiten Nederland, bijvoorbeeld in het voormalige Nederlands Indië, hadden meegemaakt.

Ondanks deze verschuivingen van het perspectief waarmee het oorlogsverleden wordt benaderd, vormt de tweedeling tussen goed en fout nog vaak een vertrouwd referentiekader waardoor veel herinneringen aan de oorlogservaringen bepaald worden. De interviewers zullen rekening moeten houden met de taboes en stiltes, evenals de rechtvaardigingen en verwarring die daarmee gepaard gaan. Om dat nader toe te lichten volgen hieronder enkele voorbeelden.

* Van een 'foute' kant

Wanneer het onderzoek zich richt op het omstreden (oorlogs)verleden van mannen, vrouwen of (hun) kinderen die destijds voor het nationaalsocialisme kozen of daarmee hebben samen gewerkt, moet men zich realiseren dat de herinneringen daaraan in de Nederlandse samenleving nog steeds taboe beladen zijn. Dat betekent dat de gesprekspartners al snel een *defensieve*, *verontschuldigende* versie van hun verhaal presenteren, of juist een *offensieve*, *verdedigende* houding tegenover hun eigen oorlogsverleden aannemen. Dat laatste zal eerder gebeuren wanneer de geïnterviewde nog contacten onderhoudt met degenen met wie zij die positie of overtuigingen in het verleden deelde en eventueel nog deelt (ervaringsgemeenschap). De vraag is hoe de interviewer daarmee om kan gaan.

De overtuigde NSBers of anti-democraten uit de voornoemde documentaire *Fout* behoren tot degenen die hun levensverhaal vorm geven in oppositie met het zo lang gangbare goed-of-fout perspectief. De onderliggende boodschap die zij willen benadrukken is dat 'fout' toch echt niet zo fout was, of dat zij part noch deel hadden aan het 'echte' foute, de moord op de joden en andere vervolgdde groepen. Andere voormalige nationaalsocialisten zullen eerder een defensieve, verontschuldigende houding aannemen en de behoefte hebben de afstand tot hun nationaalsocialistische verleden te benadrukken, voordat zij hun herinneringen aan de oorlogstijd de ruimte kunnen geven. Geef hen vooral de mogelijkheid die afstand te benadrukken en/of anoniem te blijven door bijvoorbeeld onherkenbaar in beeld te komen of alleen geluidsopnamen te maken. Pas dan ontstaat er de mogelijkheid door te kunnen vragen naar de ervaringen die hen bij het nationaal-socialisme brachten en hielden, hoe ze daarop terugkijken en welke betekenis die stap had voor de rest van hun levensloop.

Een goed voorbeeld van een offensieve houding van de geïnterviewde levert het gesprek met de weduwe Rost van Tonningen voor een documentaire over de NSB-voorman Mussert. Nadat de geïnterviewde in reactie op een vraag van de interviewer had duidelijk gemaakt dat Mussert in haar ogen geenszins racistisch was, volgde de suggestie dat zij dat dan wel zou zijn. Hetgeen zij volmondig kon beamen. [\[klik hier voor een voorbeeld uit de documentaire Mussert Bijlage O\]](#)

Een dergelijke confronterende benadering werkt goed en verhelderend, omdat de interviewer alert reageert en zijn eigen conclusie in vragende vorm aan de geïnterviewde voorlegt. Hij beschuldigt haar niet van racisme, maar legt zijn (zeer zelfbewuste) gesprekspartner die conclusie voor. Daar komt bij dat gesprekspartners als wijlen mevrouw Rost van Tonningen gewend zijn in de publieke sfeer over hun omstrede oorlogsverleden geïnterviewd te worden door interviewers die daar kritisch tegenover staan. In dat geval bestaat er meer ruimte, zo niet noodzaak, voor het stellen van scherpe vragen.

Vaak zullen een defensieve en offensieve houding ten aanzien van het omstrede oorlogsverleden elkaar afwisselen, hetzij binnen het verhaal van een geïnterviewde, dan wel als meerdere 'getuigenissen' uit eenzelfde ervaringsgemeenschap naast elkaar plaatst of met elkaar geconfronteerd worden. Een fascinerend voorbeeld van een dergelijke confrontatie wordt verwoord in het (bewerkte) interview van de joodse Oostenrijker Peter Sichrovsky met de zoon en dochter van een hoge officier bij de Wehrmacht. [\[klik hier voor het hoofdstuk 'Rainer en Brigitte' uit 'Schuldig geboren' Bijlage P\]](#) Dit voorbeeld laat ook zien dat nabestaanden tot de ervaringsgemeenschap gerekend kunnen worden. Hun ervaringen bieden toegang tot de vraag hoe het oorlogsverleden van hun ouders of familie doorwerkte in het leven na de oorlog.

Er zijn ervaringsgemeenschappen die in de naoorlogse collectieve herinnering aan de 'foute' kant werden geplaatst zonder dat zij tijdens de oorlog een expliciete politieke keuze gemaakt hebben. Te denken valt bijvoorbeeld aan

mannen die zich niet hebben onttrokken aan de Arbeidsinzet in Duitsland, vrouwen die een relatie aangingen met Duitse militairen, of kinderen van NSBers. Voor hun ervaringen en de doorwerking daarvan in de naoorlogse tijd bestond lange tijd weinig aandacht. Ook omdat zij binnen het rigide raster van 'goed' of 'fout' bij de laatste werden ingedeeld, hebben zij lang gezwegen. Hun persoonlijke herinneringen kunnen nieuwe kaders bieden, niet alleen om hun oorlogservaringen te duiden, maar ook om te doorgronden hoe categorieën als 'goed' en 'fout' in de naoorlogse Nederlandse samenleving werden gecontinueerd en met welke gevolgen.

* Van een 'goede' kant

Van meet af aan bestond en bestaat er in de Nederlandse samenleving een welwillend oor voor de verhalen van degenen die tijdens de oorlog verzetsactiviteiten ontplooiden. De gesprekspartners hoeven in dit geval niet zozeer te verhouden tot het maatschappelijk taboe dat op de 'foute' kant rust, in tegendeel. Hun verhalen sluiten aan bij de behoefte om van deze dramatische oorlogsgeschiedenis te kunnen leren. Vaak worden de vertellers ook gemotiveerd door de wens hun ervaringen over te dragen aan 'de volgende generatie'. Een dergelijke wens is bepalend voor wat er wel en vooral ook wat er *niet* verteld wordt. In die zin zijn ook deze herinneringen niet vrij van maatschappelijke taboes. Interviewers kunnen aftasten in hoeverre de gesprekspartner bereid en in staat is de confrontatie daarmee aan te gaan. Bij alle respect voor de noodzaak van een zingevend verhaal, kan de interviewer proberen de grenzen van dat zingevende stramien te verkennen.

Dat geldt ook voor de verhalen van degenen die zijn vervolgd vanwege hun etnische herkomst, seksuele geaardheid of psychische kwetsbaarheid (dus niet op grond van wat zij *déden*, maar op grond van wie zij *wáren*). Hun positie ging gepaard met paradoxale emoties en ervaringen. De machteloosheid waardoor hun positie gekenmerkt werd en die de herinnering daaraan diepgaand heeft beïnvloed, wordt treffend verwoord door de titel *Leven in een niet-bestaan* van een studie over joodse meisjes en seksuele intimidatie door hun 'redders' tijdens hun onderduik. Andersom hebben vervolgte of uitgehongerde vrouwen ook hun seksualiteit ingezet als overlevingsstrategie. Hiermee raken we aan maatschappelijke taboes op het gebied van seksualiteit die herinneringen aan gedwongen seksualiteit en sterilisatie in oorlogstijd en tijdens de bevrijding, zowel in Europa als het voormalige Nederlands Indië, voor de betrokkenen en hun nabestaanden tot een heikel thema maken. Veelzeggend is hoe lang het duurde voordat de ervaringen bespreekbaar werden van vrouwen, die tijdens de oorlog tegen hun wil als zogenaamde 'troostmeisjes' werden vastgehouden en gedwongen werden zich voor Japanse militairen te prostitueren.

Talrijk zijn de studies, romans, documentaires en films die de onmogelijke 'keuzes' en aanverwante dilemma's, waarmee vervolgd en gevangenen te maken kregen, tot uitdrukking zijn gebracht. Eerder heeft Spielbergs stichting

Survivors of the Shoah een wereldwijd project opgezet om getuigenissen van overlevenden op beeld vast te leggen. Ook hierbij geldt dat de verhalen van overlevenden vorm krijgen in relatie tot een bestaand beeld (of 'collectieve herinnering') dat inmiddels over hun ervaringen is ontstaan. Dat is bepalend voor de grenzen van wat herinnerd en gezegd kan worden, en daar zal de interviewer zich rekenschap van moeten geven.

Naarmate nieuwe thema's door specifieke ervaringsgemeenschappen bespreekbaar worden gemaakt – zoals de voornoemde thematiek van seksueel geweld – kan die collectieve herinnering verbreed worden. Opnieuw moeten we ons realiseren dat er geen algemeen geldende instructies gegeven kunnen worden over hoe herinneringen aan deze insnijdende gebeurtenissen en de doorwerking daarvan tot op de dag van vandaag bij de betrokkenen en hun nabestaanden kunnen worden oproepen. De ervaring leert wel dat de interviewer een zekere prudentie in acht moet nemen om te voorkomen dat het verhaal van de getuigen 'gesmoord' wordt in een waas van morele verontwaardiging of medelijden.

* Aan de kant

Terwijl er al de nodige aandacht is besteed aan de herinneringen aan het illegale verzet, de ervaringen van vervolgd en ook, zij het in mindere mate, aan degenen die sympathiseerden of samenwerkten met het nationaalsocialisme, is er veel minder aandacht besteed aan de 'toeschouwers' of 'omstanders', zoals ze ook wel naar de Engelse term 'bystanders' genoemd worden. Dat wil zeggen aan de grote meerderheid die zo goed en zo kwaad als het ging de oorlog en bezettingstijd probeerden door te komen. Zij engageerden zich noch met het nationaalsocialisme, noch met het verzet daartegen. Die houding was kenmerkend voor een meerderheid van de Nederlanders, die allen - vroeg of laat - te maken kregen met de gevolgen van oorlog en bezetting.

In het huidige project van het Holocaust Memorial Museum in Washington - dat ook in Nederland is opgepakt – staan deze zogenaamde 'bystanders' centraal, vooral waar het om de toeschouwers van de jodenvervolgging gaat. De ambivalenties, angst en schuldgevoelens, maar ook afkeer en onverschilligheid die met een dergelijke positie gepaard konden gaan, zijn lange tijd onderbelicht gebleven. Daardoor ontbreekt er nog een 'collectief' verhaal over de *normaliteit van de abnormaliteit* waarbinnen dergelijke ervaringen geplaatst kunnen worden. Dat vereist van de onderzoekers en interviewers een specifieke benadering van de gesprekspartners om hen ervan te overtuigen dat ook hun verhaal van betekenis is voor het beeld van een samenleving 'onder druk'. Met een prudente, en vooral niet-moraliserende houding van de interviewer kan de geïnterviewde inzicht geven in de manier waarop de nationaalsocialistische vervolgingspolitiek tot de 'normaliteit' ging behoren.

* Van meerdere kanten

Een ander soort benadering van het oorlogsverleden komt tot stand wanneer de onderzoekers niet uitgaan van een van de hierboven genoemde posities, maar verschillende posities en de verschuivingen van de ene naar de andere positie in de loop van de oorlogstijd als uitgangspunt nemen. Men kan zich richten op een ervaringsgemeenschap – een persoon, familie, bedrijf of groep - waarin al deze uiteenlopende posities aan bod kunnen komen. Een familie waarbinnen nationaalsocialisten en antifascisten met elkaar samenleefden of met elkaar braken, een bedrijf waar voor- en tegenstanders van het regime samenwerkten, nationaalsocialisten die zich bij het verzet aansloten en (al dan niet) een dubbelrol speelden, joden in de voorlogse NSB, of socialisten die voor het natuonaalsocialisme kiezen. Ook in dit geval ontbreekt er nog een ‘collectief’ verhaal waarbinnen dergelijke ervaringen geplaatst kunnen worden. En ook hier gaat een dergelijk project gepaard met specifieke vaardigheden van de onderzoekers/ interviewers. Aan hen de taak om hun gesprekspartners ervan te overtuigen dat hun ervaringen en herinneringen daaraan een onmisbaar element vormen voor een veelzijdig en dynamisch verhaal over de Tweede Wereldoorlog.

* Van overzee

In het voorafgaande is al aangevoerd dat de collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland zich lange tijd tot de ervaringen van Nederlanders in de Europese context beperkte. Inmiddels is er meer aandacht voor de oorlogservaringen in de toenmalige Nederlandse gebieden overzee. Het spreekt vanzelf dat het oproepen van herinneringen aan de oorlogservaringen van Nederlanders in de voormalige koloniën of van Nederlanders buiten Europa een andere voorbereiding vereist. Allereerst krijgen de meeste onderzoekers en interviewers te maken met een achterstand aan kennis over de geschiedenis van het land en de verschillende bevolkingsgroepen in vergelijking met de kennis die zij van jongs af aan over de situatie in Nederland en Europa hebben meegekregen.

Daarnaast wordt de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog in de voormalige koloniën gecompliceerd door de veranderende machtsverhoudingen waarmee Nederlanders en andere bevolkingsgroepen te maken kregen. In die zin worden hun ervaringen gekenmerkt door verschuivende posities: van dominante groep naar slachtoffers, en van slachtoffer naar ‘loosers’. Maakten Nederlanders en Indische Nederlanders voor de oorlog nog deel uit van een koloniale elite, tijdens de Japanse bezetting en de interneringen die daarmee gepaard gingen verloren zij deze machtspositie.

Na afloop konden zij hun vooroorlogse posities niet meer innemen door de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Uiteindelijk brachten deze ontwikkelingen velen van hen naar Nederland (terug). Daar toonde men nauwelijks interesse voor hun ervaringen. De collectieve herinnering aan de oorlog beperkte zich in Nederland voornamelijk tot de Europese context en spitste zich toe op de strijd tussen geallieerden en Duitsers, respectievelijk op de Jodenvervolgning. Daarom bood zij

weinig houvast om persoonlijke ervaringen en ambivalente herinneringen aan de oorlogsperiode overzee een plaats te geven. Sinds het eind van de 20e eeuw begint daar verandering in te komen, zoals ook wordt geïllustreerd door de specifieke aandacht voor 'Indisch erfgoed' binnen het VWS-programma 'Erfgoed van de Oorlog'.

5 Na afloop van de opnamen

Wat voor de aanvang van de opname geldt, geldt ook voor de afronding ervan: neem de tijd om het samenzijn rustig af te ronden. Gebruik die tijd om afspraken te maken over wat er met de opnames gebeurt, op welke termijn de geïnterviewde een kopie van de opname kan verwachten en op welke termijn er contact opgenomen wordt voor een eventueel vervolgesprek etc. En houdt er rekening mee dat juist tijdens de afronding nog interessante uitspraken gedaan kunnen worden. Daarnaast is het goed kort na afloop van ieder gesprek telefonisch contact op te nemen met de geïnterviewde om te horen hoe hij of zij het gesprek en de opnames heeft ervaren. Indien gewenst kan dan nog informatie toegestuurd worden over Cogis, het landelijk kenniscentrum Vervolging, Oorlog en Geweld, of de Stichting Pelita voor hulpverlening aan de getroffen van de oorlog met Japan en de Bersiap-periode. Stuur in ieder geval een dankbrief naar de gesprekspartners! [\[klik hier voor een voorbeeld: bijlage Q\]](#)

a Wel of geen kopie van de opname voor de geïnterviewde?

Het is aan te bevelen om de geïnterviewden een kopie van de opname te doen toekomen. Allereerst is dat het minste dat de onderzoekers aan de geïnterviewde kunnen teruggeven voor hun inspanningen en gastvrijheid. Daarnaast vormt de opname de basis voor een eventueel vervolgesprek. Nadat de geïnterviewde het gesprek heeft kunnen bekijken en beluisteren, veelal in het gezelschap van anderen, zal dat vaak aanleiding geven tot nieuwe herinneringen, dan wel aanvullingen en correcties op het vastgelegde verhaal. Er valt ook voor te kiezen om bij een vervolgesprek samen met de geïnterviewde naar de opname te kijken en de eerste reacties te registreren om daar verder op door te kunnen gaan.

b Wel of geen (bewerkt) transcript voor de geïnterviewde?

Met het toesturen van een uitgewerkt transcript aan de geïnterviewden kan je beter terughoudend te zijn. Spreektaal is nu eenmaal anders dan schrijftaal en voor velen is een ongepolijst transcript een harde confrontatie, zelfs al maak je duidelijk dat vrijwel iedereen met half afgemaakte zinnen, en soms onnavolgbare sprongen over het verleden vertelt. Als je toch besluit het transcript toe te sturen, dan is het verstandig om het bij te schaven of samen te vatten.

c Hoe worden de opnamen bewaard en toegankelijk gemaakt?

Maak direct na het interview een notitie met gegevens over het interview en de opname. [\[klik hier voor een voorbeeld van een interviewnotitie. Bijlage R\]](#) Voor het bewaren en de toegankelijkheid van de opnames kent het project Getuigen Verhalen een aantal technische voorwaarden zoals verwoord in het subsidiekader: zie de bijlage 'opslag'.

Deze handleiding Getuigen Verhalen is een uitgave van het ministerie van VWS,
programma Erfgoed van de Oorlog.

Auteur

Barbara Henkes, Rijksuniversiteit Groningen

Onderzoeksassistentie

Hanneke de Vries, Rijksuniversiteit Groningen

Projectleider Getuigen Verhalen

Esme Caubo

Redactie-adres

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
Eenheid Oorlogsgetroffenen en Herdenking WO II
Programma Erfgoed van de Oorlog
Parnassusplein 5
Postbus 20350
2500 EJ Den Haag
T 070-3406490

Vormgeving

Casteren Creatie, Den Haag

Uitgave

maart 2008

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport